

تأثیر آموزش آموزه‌های دینی (مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق) بر هوش اخلاقی دانشجویان

sayedalimarashi@scu.ac.ir
f.torabi90@yahoo.com

سیدعلی مرعشی / استادیار گروه روان‌شناسی بالینی دانشگاه شهید چمران اهواز
فریبا نقی‌ترابی / کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی دانشگاه شهید چمران اهواز
سودابه بساک‌نژاد / دانشجویار گروه روان‌شناسی بالینی دانشگاه شهید چمران اهواز
کیومرث بشلیبه / دانشجویار گروه روان‌شناسی صنعتی سازمانی دانشگاه شهید چمران اهواز
دریافت: ۱۳۹۵/۰۲/۱۵ - پذیرش: ۱۳۹۵/۰۷/۰۵

چکیده

برای بررسی تأثیر آموزش آموزه‌های دینی (مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق)، بر هوش اخلاقی دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز این پژوهش انجام شد. جامعه آماری شامل کلیه دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز بود که با روش نمونه‌گیری تصادفی چندمرحله‌ای از بین دانشکده‌های مختلف دانشگاه شهید چمران اهواز ۴۰ نفر انتخاب و به دو گروه ۲۰ نفره گواه و آزمایش تقسیم شدند. به دلیل افت آزمودنی‌های ناشی از تداخل کلاسی، گروه آزمایش به ۱۵ نفر و گروه گواه به ۱۹ نفر تقلیل یافت. ابزار مورد استفاده پرسش‌نامه شایستگی‌های اخلاقی لنینک و کی‌یل بود. گروه آزمایش، ۱۰ جلسه تحت آموزش آموزه‌های دینی مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق قرار گرفتند. داده‌های حاصل از این پژوهش، به روش تحلیل واریانس بر روی تفاضل نمرات پیش‌آزمون - پس‌آزمون در سطح معناداری $p < 0.05$ مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج نشان داد که آموزش آموزه‌های دینی مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق موجب افزایش معنادار مؤلفه‌های هوش اخلاقی در گروه آزمایش شد، اما در مؤلفه راستگویی تفاوت معناداری بین دو گروه مشاهده نشد.

کلیدواژه‌ها: آموزه‌های دینی، دعای مکارم‌الاخلاق، صحیفه سجادیه، هوش اخلاقی، مؤلفه راستگویی.

هوش اخلاقی، استعداد اصلی انسان‌ها برای برخورداری از عملکردها و اندیشه‌های اخلاقی است. در فرهنگ لغت، واژه «Moral» به معنای اخلاقی و «Morality» به معنای اخلاق به کار رفته است (براهنی و همکاران، ۱۳۶۸، ص ۵۸ و ۱۰۶). برخی نیز اخلاق را دانش بررسی و ارزش‌گذاری رفتارهای آدمی می‌دانند (فرهود، ۱۳۸۶). بنابراین اخلاق، اصول اخلاقی و ارزش‌ها، همگی اصطلاحاتی هستند که برای نشان دادن آنچه که درست و خوب است، استفاده می‌شود (انگلیش (English)، ۲۰۰۶). از نظر ادراکی، قضاوت دربارهٔ کردار نیک و بد در اصول جهانی ریشه داشته و از تمامی موانع فرهنگی عبور می‌کند (لنیک و کی‌یل (Lennick & Kiel)، ۲۰۰۵). براون (Brown) (۱۹۹۱) انسان‌شناس، در تحقیقاتش نشان داد که سدهای اخلاقی در همهٔ فرهنگ‌ها شامل به رسمیت شناختن مسئولیت‌پذیری، تعهد متقابل و توانایی در همدردی است. عمدهٔ آموزه‌های دینی نیز مشترکاً ارزش‌هایی همچون تعهد به دیگران، مسئولیت‌پذیری، احترام و توجه به دیگران را مورد توجه قرار داده‌اند. در واقع هوش اخلاق جهانی، مشترک در فرهنگ‌های مختلف وجود دارد (لنیک و کی‌یل، ۲۰۰۵). می‌توان گفت: هوش اخلاقی اعتقاد عمیق فرد و ارزش‌های اوست که تمامی افکار و فعالیت‌ها را هدایت می‌کند (فورد و ریچاردسون (Ford & Richardson)، ۱۹۹۴).

نخستین بار اصطلاح «هوش اخلاقی» توسط بوربا (۲۰۰۱) در روان‌شناسی وارد شد. وی هوش اخلاقی را ظرفیت و توانایی درک درست از نادرست، داشتن اعتقادات اخلاقی قوی و عمل به آنها و رفتار در جهت صحیح و درست تعریف می‌کند و اصول هفت‌گانهٔ (همدردی، هوشیاری، خودکنترلی، احترام، مهربانی، صبر و عدالت) را برای آن برمی‌شمرد. لنیک و کی‌یل (۲۰۰۵)، هوش اخلاقی را توانایی تشخیص درست از نادرست می‌دانند. به نظر آنان، چهار اصل هوش اخلاقی زیر برای موفقیت مداوم سازمانی و شخصی ضروری است:

۱. درستکاری؛ یعنی ایجاد هماهنگی بین آنچه که به آن معتقدیم و آنچه که به آن عمل می‌کنیم. انجام آنچه که می‌دانیم درست است و گفتن حرف راست در تمام زمان‌ها. کسی که هوش اخلاقی بالایی دارد، به شیوه‌ای عمل می‌کند که با اصول و عقایدش سازگار باشد.
۲. مسئولیت‌پذیری؛ کسی که هوش اخلاقی بالایی دارد، مسئولیت اعمال خود و پیامدهای آن، همچنین اشتباهات و شکست‌های خود را نیز می‌پذیرد.
۳. دلسوزی؛ توجه به دیگران که دارای تأثیر متقابل است. اگر نسبت به دیگران مهربان و دلسوز باشیم، آنان نیز در وقت نیاز با ما همدردی می‌کنند.
۴. بخشش؛ آگاهی از عیوب خود و تحمل اشتباهات دیگران.

لنیک و همکاران، اجرای برنامه‌های آموزش شایستگی اخلاقی را در افزایش هوش اخلاقی مؤثر دانسته و شایستگی اخلاقی را ظرفیتی برای تنظیم و هم‌ترازی در بین اهداف، اقدامات و ارزش‌ها تعریف می‌کنند (آراسته و همکاران، ۱۳۸۹). آنها انواع شایستگی اخلاقی را شامل رفتار مستمر در جهت ایستادگی برای حق، وفای به عهد، مسئولیت‌پذیری برای تصمیمات شخصی، اقرار به اشتباهات و شکست‌ها، قبول مسئولیت برای خدمت به دیگران، اهمیت دادن به دیگران،

توانایی در بخشش اشتباهات خود، توانایی در بخشش اشتباهات دیگران می‌دانند. ناروائتر (Narvaez) (۲۰۱۰) معتقد است: هوش اخلاقی با احساسات و عقل گره خورده و رفتارهای اخلاقی وابسته به احساسات یکپارچه، شهود و استدلال است. همچنین، اذعان دارد که مهارت‌های اخلاقی را می‌توان با آموزش تقویت و ترویج کرد. انگاموک (Ngammuk) (۲۰۱۱) معتقد است: مراکز آموزش عالی باید در همه سطوح ضمن بررسی وضعیت اخلاقی، ویژگی‌های اخلاقی را به تدریج به دانشجویان آموزش دهند، تا دانشجویان بتوانند رفتارهای درست را از غلط تشخیص دهند.

هوش اخلاقی، به ما اجازه می‌دهد تا ارزش‌ها و باورهای اخلاقی را رشد دهیم و آنها را در حوزه اخلاقیات با هم ترکیب کنیم. پژوهشی که ماسلمان‌ی و همکاران (۱۳۸۹)، به صورت تحلیل محتوایی انجام دادند، نشان می‌دهد که هدف از تربیت اجتماعی، در صحیفه سجادیه عبارت است از: رساندن انسان به تربیتی که موجب ساماندهی و اصلاح روابط انسان‌ها با یکدیگر شده و در نهایت به کمالات الهی برساند و صرفاً به معنی همساز و هم‌نوی با ارزش‌های حاکم بر جامعه نیست. مختاری‌پور و سیادت (۱۳۸۸ ب) و رحمانی‌زاد و طباطبایی (۱۳۹۳)، به این نتیجه رسیدند که الگویی از مبانی ارزشی در مورد هوش اخلاقی، در متون و منابع دینی اسلام ارائه شده است. با توجه به سخنان قرآن کریم و ائمه معصومین علیهم‌السلام از بین اصول هوش اخلاقی بوربا (همدلی، هوشیاری، توجه و احترام، خودکنترلی، مهربانی، صبر و عدالت)، به هوشیاری، توجه و احترام، خودکنترلی، مهربانی و انصاف اهمیت بیشتری داده است. از بین چهار اصل اختصاصی هوش اخلاقی لیک و کی‌یل یعنی اصول درستکاری، مسئولیت‌پذیری، دلسوزی و بخشش، سه اصل درستکاری، مسئولیت‌پذیری و بخشش، بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. سیادت و همکاران (۱۳۸۸)، به بررسی رابطه هوش اخلاقی با هوش هیجانی و هوش سازمانی مدیران پرداختند. نتایج تحقیق آنها نشان داد که توجه به مؤلفه‌های هوش اخلاقی برای مدیران در سازمان‌ها، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. مسائلی مانند اجرای برنامه‌های آموزش اخلاقیات برای مدیران و کارکنان به‌ویژه پایبندی رهبران و مدیران سازمان‌ها به اصول اخلاقی، از جمله اقدامات سازمان‌ها می‌باشد که در نهایت، موجب اثربخشی سازمان می‌گردد. پژوهش آراسته و همکاران (۱۳۸۹) که وضعیت هوش اخلاقی دانشجویان را بررسی کردند، نشان می‌دهد که اعتقادات، ارزش‌ها و باورهای دانشجویان دانشگاه‌های دولتی تهران، افکار و فعالیت‌هایشان را هدایت می‌کنند و دانشجویان برای رشد ویژگی‌های اخلاقی خود، به یک محیط حمایتی نیاز دارند. از جمله آگاهی و شناسایی مشوق‌های معنادار و معتبری که اکثر دانشجویان را در جهت پیشرفت به سوی هنجارهای اجتماعی تشویق کند.

پژوهش کریمخانی (۱۳۹۱)، نشان داد که عملکرد رفتاری دانشجویان تحت تأثیر آموزه‌های دینی قرار دارد که آموزه‌های دینی، ابعاد گوناگون عملکرد رفتاری دانشجویان از جمله رفتارهای اجتماعی، فرهنگی و عاطفی را نیز تحت تأثیر قرار داده است. خادم‌ابوالفضل‌ی و عطایی (۱۳۹۱)، تأثیر آموزه‌های دینی قرآن را در به‌کارگیری اخلاق عمومی و حرفه‌ای پزشکی مورد بررسی قرار دادند. عمده‌ترین یافته‌های پژوهش ایشان بیانگر تأثیر آموزه‌های قرآن در افزایش به‌کارگیری مؤلفه‌های اخلاق عمومی و ثابت ماندن مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای بود. نتایج به‌دست‌آمده، تأثیرگذاری مطالب آموزشی مبتنی بر آموزه‌های دینی قرآن از طریق ایمیل، بر نگرش و نوع رفتار اخلاقی شرکت‌کنندگان در پژوهش را نشان می‌دهد. پژوهش مردگان و نجفی (۱۳۹۰)، که رابطه آموزه‌های دینی توسط والدین با پرورش هوش

اخلاقی کودکان ۶ تا ۱۲ ساله شهر تهران را بررسی نمودند، نشان داد که بین آموزه‌های دینی و هوش اخلاقی، همبستگی مثبت معناداری وجود دارد؛ به این معنا که هرچه والدین آموزه‌های دینی بیشتری را به کار بندند، هوش اخلاقی کودکان نیز به همان نسبت افزایش می‌یابد. پژوهش *فاضلی مهرآبادی* (۱۳۹۰)، نشان داد که مفاهیم و موضوعات دعای مکارم‌الاخلاق، با قرآن منطبق است و اکثر مضامین اخلاقی این دعا، با موضوعات اخلاقی قرآن کریم مشترک است. نتایج پژوهش *صادقی* و همکاران (۱۳۹۳)، نشان داد که بین میزان استفاده از آموزه‌های دینی و ایجاد محبت، برقراری روابط صمیمانه، اخلاق نیک و بیان عواطف و احساسات قلبی توسط دانش‌آموزان رابطه معناداری وجود دارد. نتایج پژوهش *پورمهیدی* و *مهروی* (۱۳۹۳)، بر این دلالت دارد که عملکرد رفتاری دانشجویان دوره کارشناسی دانشگاه آزاد، تحت تأثیر آموزه‌های دینی قرار دارد و آموزه‌های دینی، ابعاد گوناگون عملکرد رفتاری دانشجویان، از جمله رفتارهای اجتماعی، فرهنگی و عاطفی را تحت تأثیر قرار داده است.

با تدبیر در آیات، احادیث و آموزه‌های دین اسلام پی می‌بریم که مبانی اصول اخلاقی و سجایای اخلاقی، از جمله موضوعات مهم دین اسلام می‌باشد و تا آنجا مهم است که پیامبر اکرم ﷺ هدف از بعثت خود را به کمال رساندن مکارم‌اخلاق عنوان کرده است: «آیا شما را از شبیه‌ترینتان به خودم باخبر نسازم؟ هرکس خوش‌اخلاق‌تر، نرم‌خوتر، به خویشانش نیکوکارتر، نسبت به برادران دینی‌اش دوست‌دارتر، بر حق شکیباتر، خشم را فروخورنده‌تر و باگذشت‌تر و در خرسندی و خشم باانصاف‌تر باشد» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۲۴۰، ح ۳۵). خداوند در قرآن کریم می‌فرماید:

خداوند فرمان به عدل و احسان و بخشش به نزدیکان می‌دهد و از فحشاء و منکر و ظلم و ستم نهی می‌کند (نحل: ۹۰). به تحقیق ما رسولان خود را همراه با معجزات روشن فرستادیم، و همراه آنها کتاب و میزان نازل کردیم تا مردم را به عدالت وادارند و آهن را که نیروی شدید در آن است و منافع بسیار دیگری برای مردم دارد، نازل کردیم تا با سلاح‌های آهنین از عدالت دفاع کنند و تا خدا معلوم کند چه کسی خدا و فرستادگان او را نادیده، یاری می‌کند، آری به‌درستی خداوند قدرتمند و عزیز است (حدید: ۲۵).

به گفته فلسفی (۱۳۷۰)، دعای شریف «مکارم‌الاخلاق» صحیفه سجادیه حاوی تعالیمی مهم و درس‌هایی آموزنده و انسان‌ساز است و به هر نسبت که افراد علاقمند و باایمان در مضامین آن دقت کنند و محتوای آن را به نیکی فراگیرند و دستورهایش را عملاً به کار بندند، به همان نسبت از سلامت واقعی و کمال راستین برخوردار می‌گردند و به مکارم اخلاق و سجایای انسانی متخلق می‌شوند. او معتقد است: اگر این دعا، شرح و تفسیر شود و جملات آن با استفاده از آیات و اخبار، مورد بحث و بررسی قرار گیرند، قطعاً فواید و نتایج آن برای مسلمانان بیشتر خواهد بود. با توجه به اینکه تاکنون در دنیا بسته آموزشی ملون و مشخصی برای تقویت هوش اخلاقی معرفی نشده است. هدف این پژوهش، بررسی این موضوع است که آیا آموزش آموزه‌های دینی مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق صحیفه سجادیه امام سجاده، بر هوش اخلاقی دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز تأثیر دارد؟

روش پژوهش

جامعه آماری پژوهش، شامل کلیه دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز می‌باشند که در سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲

مشغول به تحصیل بودند. ابتدا با روش نمونه‌گیری تصادفی چندمرحله‌ای از تعداد ۱۲ دانشکده دانشگاه شهید چمران اهواز، ۵ دانشکده (مهندسی، کشاورزی، الهیات و معارف اسلامی، علوم انسانی و علوم پایه) انتخاب و از هر دانشکده، ۴ کلاس و از هر کلاس ۱۰ نفر به صورت تصادفی انتخاب شدند و به پرسش‌نامه شایستگی اخلاقی پاسخ دادند. سپس ۶۳ نفر که یک انحراف معیار پایین‌تر از میانگین داشتند، انتخاب شدند. برای حفظ موازین اخلاق پژوهش برای دانشجویان انتخابی توضیح داده شد که مباحث آموزشی پیرامون آموزه‌های دینی مکارم اخلاق می‌باشد و لازم به ذکر نام و نام خانوادگی در پرسش‌نامه نبوده و مباحث کلاسی آزادانه و به دور از هرگونه قضاوت ارزشی انجام می‌گیرد. ضمناً اخلاق آموزش گروهی به آنها یادآوری شد که در خارج از گروه درباره مباحث آموزشی صحبت نکنند و مباحث مورد نظر را فقط در طی جلسات به چالش بکشند. پس از این توضیحات، از بین مجموعه انتخابی ۴۰ نفر که علاقمند به شرکت بودند و شروط اخلاقی را پذیرفته بودند، به صورت تصادفی به دو گروه آزمایش و گواه (هر گروه ۲۰ نفر) تقسیم شدند. گروه آزمایش شامل ۱۸ پسر و ۲ دختر و گروه گواه، شامل ۱۶ پسر و ۴ دختر بودند. میانگین سنی آنها ۲۳ سال بود. به علت تداخل کلاس‌ها و اُفت آزمونی‌ها، گروه آزمایش به ۱۵ نفر و گروه گواه به ۱۹ نفر تقلیل یافت. برای رعایت موازین اخلاق پژوهش، گروه گواه متعاقب پس‌آزمون در نوبت آموزش قرار گرفتند.

در این پژوهش، از روش تحقیق آزمایشی از نوع طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون با گروه گواه استفاده شده است. پیش از اعمال مداخله‌های تجربی در مورد گروه‌های آزمایش و گواه، پیش‌آزمونی درباره آنها اجرا شد. پس‌آزمونی نیز در پایان مداخله اجرا گردید. تفاوت بین تفاضل نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون، تک‌تک افراد هر دو گروه از نظر معنادار بودن آماری مورد بررسی قرار گرفت. ابزار پژوهش عبارتند از:

پرسش‌نامه شایستگی اخلاقی: این پرسش‌نامه یک ابزار مداد کاغذی است که اولین بار توسط نیک و کی‌یل (۲۰۰۵) ارائه شد و مشتمل بر ۴۰ سؤال از نوع بسته پاسخ در طیف پنج‌درجه‌ای لیکرت (هرگز، به‌ندرت، گاهی اوقات، اغلب و تمام اوقات) تشکیل شده است که به ترتیب، نمره ۱، ۲، ۳، ۴ و ۵ داده شده است، که پس از نمره‌گذاری جمع کل را بر ۲ تقسیم می‌کنیم. نمره خرده‌مقیاس‌های هوش اخلاقی نیز از جمع نمره سؤالات هر زیرمقیاس تقسیم بر ۲ به دست می‌آید. این پرسش‌نامه، هوش اخلاقی را در ۴ مؤلفه درستی‌کاری، مسئولیت‌پذیری، دلسوزی و بخشش مورد سنجش قرار می‌دهد و دارای ۱۰ خرده‌مقیاس می‌باشد: ۱. عمل کردن مبتنی بر اصول، ارزش‌ها و باورها؛ ۲. راستگویی؛ ۳. استقامت برای حق؛ ۴. وفای به عهد؛ ۵. مسئولیت‌پذیری برای تصمیمات شخصی؛ ۶. مسئولیت‌پذیری برای خدمت به دیگران؛ ۷. اقرار به اشتباهات و شکست‌ها؛ ۸. اهمیت خودجوش به دیگران؛ ۹. توانایی در بخشش اشتباهات خود؛ ۱۰. توانایی در بخشش اشتباهات دیگران.

روایی پرسش‌نامه از نوع روایی صوری و محتوایی می‌باشد و هماهنگی درونی مؤلفه‌های آن توسط متخصصان مورد تأیید قرار گرفته است. سیادت و همکاران (۱۳۸۸)، در نتایج تحلیل عاملی مؤلفه‌های هوش اخلاقی نشان داده شد که درستی‌کاری با بار عاملی ۰/۶۴ و مسئولیت‌پذیری ۰/۸۱، دلسوزی ۰/۸۴ و بخشش ۰/۸۳، دارای ۸۰ درصد اشتراک هستند. این عامل مشترک را می‌توان «هوش اخلاقی» نامید. در پژوهش بهرامی (۱۳۹۱)، میزان پایایی پرسش‌نامه با استفاده از

روش ضریب آلفای کرونیخ ۰/۸۹ بوده است. در پژوهش *آراسته* و همکاران (۱۳۸۹)، پایایی این آزمون با استفاده از ضریب آلفای کرونیخ ۰/۸۹ به دست آمد. سیادت و همکاران (۱۳۸۸) در پژوهش خود، پایایی این آزمون را با استفاده از ضریب آلفای کرونیخ ۰/۹۴ به دست آوردند. در این پژوهش، برای تعیین پایایی پرسش‌نامه هوش اخلاقی نیز از روش آلفای کرونیخ استفاده گردید که ۰/۸۸ به دست آمد و بیانگر ضریب پایایی مطلوب می‌باشد.

روش اجرای مداخله و جمع‌آوری داده‌ها

پس از انجام پیش‌آزمون برای گروه‌های آزمایش و گواه، افراد گروه آزمایش تحت آموزش ۱۰ جلسه ۹۰ دقیقه‌ای (هفته‌ای یک جلسه) قرار گرفتند. محتوای جلسات آموزش پیرامون دعای مکارم‌الاخلاق امام سجاده علیه السلام بود که از کل کتاب سه جلدی *شرح و تفسیر دعای مکارم‌الاخلاق* (ر.ک: فلسفی، ۱۳۷۰) استفاده شد. پیش از اجراء محتوای بسته آموزشی جهت افزایش هوش اخلاقی، از نظر روایی مورد تأیید تعدادی از استادان گروه روان‌شناسی دانشگاه شهید چمران اهواز قرار گرفت. یک هفته پس از آخرین جلسه آموزش، از افراد گروه آزمایش و گواه، پس‌آزمون به عمل آمد.

جدول ۱. محتوای بسته آموزشی

جلسه اول	معرفی اعضای گروه، معرفی کتاب صحیفه سجاده و دعای مکارم‌الاخلاق، ایجاد انگیزه در گروه جهت مراجعه به این دعا و آشنایی با آن، اهمیت و نقش درخواست از خدا (دعا) بر عملکرد زندگی فردی و اجتماعی انسان.
جلسه دوم	تبیین و تفسیر و شرح مضامین اخلاقی دعا (اهمیت صرف زندگی برای اهداف اخروی و هدف اصلی خلقت بشر، اجتناب از خودپسندی، پندپذیری، ظلم‌نستیزی، در عین حال پاسخ دادن بدی‌ها با خوبی).
جلسه سوم	ادامه گفت‌وگو درباره مطالب جلسه قبل. بحث و تبادل نظر در رابطه با مطالب و تکلیف خانگی جلسه قبل.
جلسه چهارم	تبیین و تفسیر و شرح مضامین اخلاقی دعا (توجه به کرامت و حیثیت انسان‌ها، همکاری با دیگران و خدمت به جامعه، داشتن الگو و اسوه و تعیین جهت‌گیری در بسط و گسترش عدالت، رعایت ادب اجتماعی و اخلاق عمومی، اهمیت مسابقه اجتماعی در خوبی‌ها).
جلسه پنجم	ادامه گفت‌وگو درباره مطالب جلسه قبل. بحث و تبادل نظر در رابطه با مطالب و تکلیف خانگی جلسه قبل.
جلسه ششم	تبیین و تفسیر و شرح مضامین اخلاقی دعا (معاشرت خوب با دیگران و خوش‌رفتاری، فرونشاندن خشم، اصلاح ذات‌البین، ترک عیب‌جویی از دیگران و عیب‌زدایی از خود، پوشاندن عیوب دیگران و افشای محاسن آنان، نفی قدرت‌طلبی و برتری‌جویی و تجاوز به حقوق دیگران).
جلسه هفتم	ادامه گفت‌وگو درباره مطالب جلسه قبل. بحث و تبادل نظر در رابطه با مطالب و تکلیف خانگی جلسه قبل.
جلسه هشتم	تبیین و تفسیر و شرح مضامین اخلاقی دعا (مسئولیت‌پذیری و مدیریت درست، دوری از اسرافکاری، درخواست لیاقت و گشایش مالی، اجتناب از درخواست از دیگران به هنگام فقر و نیاز، اجتناب از آرزو، گمان بد، حسادت، ناسزا، سخن بیهوده، شهادت باطل، غیبت، در عین حال دفع ستم از خود، رفع نیازمندی به دیگران و اجتناب از طلب از غیرخدا، گفتار هدایت‌آمیز، پرهیزکاری و اجتناب از غفلت از خدا و قیامت).
جلسه نهم	ادامه گفت‌وگو درباره مطالب جلسه قبل. بحث و تبادل نظر در رابطه با مطالب و تکلیف خانگی جلسه قبل.
جلسه دهم	جمع‌بندی مطالب قبلی و شنیدن نقطه نظرات و تجربیات اعضای گروه.
تکلیف خانگی:	از افراد گروه خواسته شد که فراهایی از دعا که شرح داده شد را با تأمل و تدبر مطالعه نمایند و مطالب آموخته شده را در زندگی خود اعمال نمایند و در پایان هر جلسه گزارشی از فعالیت خود در این زمینه ارائه دهند.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی این پژوهش، شامل شاخص‌های آماری مانند میانگین و انحراف معیار برای کلیه متغیرهای مورد مطالعه در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. میانگین و انحراف معیار نمره هوش اخلاقی گروه‌های آزمایش و گواه در مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون و تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)

تعداد	انحراف معیار	میانگین	شاخص آماری	مرحله	متغیر	
			گروه			
۱۵	۲۰/۱۲	۱۳۰/۵۳	آزمایش	پیش‌آزمون	هوش اخلاقی	
۱۹	۸/۵۹	۱۳۹/۸۴	گواه			
۱۵	۱۰/۸۱	۱۶۱/۳۷	آزمایش	پس‌آزمون		
۱۹	۷/۴۳	۱۴۱/۷۴	گواه			
۱۵	۱۳/۷۹	-۳۰/۷۳	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)		
۱۹	۱۰/۳۳	-۱/۸۹	گواه			
۱۵	۳/۳۷	۱۳/۱۳	آزمایش	پیش‌آزمون		عمل کردن مبتنی بر اصول، ارزش‌ها و باورها
۱۹	۱/۴۱	۱۳/۳۳	گواه			
۱۵	۲/۱۵	۱۶/۰۷	آزمایش	پس‌آزمون		
۱۹	۱/۴۱	۱۴/۸۹	گواه			
۱۵	۲/۴۳	-۲/۹۳	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)		
۱۹	۱/۵۰	-۱/۵۷	گواه			
۱۵	۲/۲۳	۱۴/۱۳	آزمایش	پیش‌آزمون	راستگویی	
۱۹	۱/۱۷	۱۴/۴۲	گواه			
۱۵	۱/۳۸	۱۵/۷۳	آزمایش	پس‌آزمون		
۱۹	۱/۲۰	۱۵/۰۰	گواه			
۱۵	۲/۹۷	-۱/۶۰	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)		
۱۹	۱/۲۱	-۰/۵۷۸	گواه			
۱۵	۲/۰۰	۱۲/۰۰	آزمایش	پیش‌آزمون		پایبندی به عهد
۱۹	۲/۴۳	۱۳/۵۸	گواه			
۱۵	۲/۰۸	۱۴/۷۳	آزمایش	پس‌آزمون		
۱۹	۲/۴۷	۱۲/۸۴	گواه			
۱۵	۲/۰۱	-۲/۷۳	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)		
۱۹	۲/۷۰	۰/۷۳۶	گواه			
۱۵	۲/۵۰	۱۴/۰۰	آزمایش	پیش‌آزمون	مسئولیت‌پذیری برای تصمیمات شخصی	
۱۹	۱/۹۷	۱۴/۸۴	گواه			
۱۵	۱/۵۹	۱۷/۵۳	آزمایش	پس‌آزمون		
۱۹	۱/۸۲	۱۵/۱۱	گواه			
۱۵	۲/۸۹	-۳/۵۳	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)		
۱۹	۲/۰۷	-۰/۳۶۳	گواه			
۱۵	۲/۱۷	۱۴/۰۰	آزمایش	پیش‌آزمون		قبول مسئولیت برای خدمت به دیگران
۱۹	۱/۶۷	۱۴/۳۷	گواه			
۱۵	۱/۵۹	۱۶/۴۷	آزمایش	پس‌آزمون		
۱۹	۱/۴۹	۱۴/۱۸	گواه			
۱۵	۲/۰۶	-۲/۴۶	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)		
۱۹	۲/۵۳	-۰/۳۱۵	گواه			
۱۵	۲/۷۴	۱۳/۴۰	آزمایش	پیش‌آزمون	اقرار به اشتباهات و شکست‌ها	
۱۹	۱/۷۱	۱۴/۴۲	گواه			
۱۵	۱/۶۸	۱۵/۸۷	آزمایش	پس‌آزمون		
۱۹	۱/۷۱	۱۴/۴۷	گواه			
۱۵	۲/۷۷	-۲/۴۶	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)		
۱۹	۲/۶۹	-۰/۰۵۲	گواه			

۱۵	۲/۵۳	۱۱/۱۳	آزمایش	پیش‌آزمون	توانایی در بخشش اشتباهات خود
۱۹	۲/۲۴	۱۳/۴۷	گواه		
۱۵	۲/۰۳	۱۵/۱۳	آزمایش	پس‌آزمون	
۱۹	۱/۷۳	۱۳/۳۲	گواه		
۱۵	۲/۲۰	-۴/۰۰	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)	
۱۹	۲/۵۸	۰/۱۵۷	گواه		
۱۵	۳/۴۹	۱۳/۲۷	آزمایش	پیش‌آزمون	توانایی در بخشش اشتباهات دیگران
۱۹	۲/۲۲	۱۴/۲۱	گواه		
۱۵	۱/۷۵	۱۶/۹۳	آزمایش	پس‌آزمون	
۱۹	۱/۴۶	۱۴/۶۳	گواه		
۱۵	۳/۵۳	-۳/۶۶	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)	
۱۹	۲/۶۹	-۰/۴۲۱	گواه		
۱۵	۲/۴۴	۱۳/۳۳	آزمایش	پیش‌آزمون	اهمیت دادن خودجوش به دیگران
۱۹	۲/۲۶	۱۳/۶۳	گواه		
۱۵	۲/۳۶	۱۶/۸۰	آزمایش	پس‌آزمون	
۱۹	۱/۴۶	۱۴/۵۳	گواه		
۱۵	۳/۳۳	-۳/۴۶	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)	
۱۹	۲/۷۴	-۰/۸۹۴	گواه		
۱۵	۲/۶۴	۱۲/۱۳	آزمایش	پیش‌آزمون	استقامت و پافشاری برای حق
۱۹	۲/۵۶	۱۳/۵۸	گواه		
۱۵	۲/۰۱	۱۵/۷۳	آزمایش	پس‌آزمون	
۱۹	۲/۲۰	۱۲/۷۴	گواه		
۱۵	۲/۴۱	-۳/۶۰	آزمایش	تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون)	
۱۹	۲/۹۱	۰/۸۴۲	گواه		

به دلیل عدم همگنی شیب رگرسیون میان پیش‌آزمون و پس‌آزمون، امکان استفاده از روش تحلیل کواریانس فراهم نشد. بنابراین، از تحلیل نمرات تفاضل استفاده گردید و نمره پیش‌آزمون تک‌تک شرکت‌کنندگان از نمره پس‌آزمون خودشان کم شد. با توجه به اینکه تفاوت گروه‌ها از لحاظ انحراف معیار در متغیر پیش‌آزمون هوش اخلاقی از لحاظ آماری معنادار است، تصمیم گرفته شد که فرضیه مرتبط با هوش اخلاقی با آزمون یومان ویتنی ارزیابی شود. نتایج این آزمون، با مقدار $Z = -۴/۹۵$ از لحاظ آماری $p > ۰/۰۰۱$ می‌باشد. بنابراین، سؤال مورد پژوهش با آزمون‌های پارامتریک تحلیل واریانس و آزمون غیرپارامتریک یومان ویتنی معنادار می‌باشد.

جدول ۳. نتایج تحلیل واریانس چندمتغیری (مانوا) روی نمرات تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون) مؤلفه‌های هوش اخلاقی دانشجویان گروه‌های آزمایش و گواه

نام آزمون	مقدار	DF فرضیه	DF خطا	F	سطح معناداری	مجذور اتا
آزمون لامبدای ویلکز	۰/۲۷۲	۱۰	۲۳	۶/۱۵	۰/۰۰۰۱	۰/۷۲

همان‌طوری که در جدول ۳ نشان داده شده است، سطوح معناداری آزمون لامبدای ویلکز، بیانگر این است که بین دانشجویان گروه‌های آزمایش و گواه، حداقل از لحاظ یکی از متغیرهای وابسته (مؤلفه‌های هوش اخلاقی) تفاوت معناداری وجود دارد ($F = ۶/۱۵$ و $p = ۰/۰۰۰۱$). برای پی‌بردن به تفاوت، نتایج حاصل از تحلیل واریانس یک متغیری در متن مانوا، در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. نتایج تحلیل واریانس یک متغیری در متن مانوا روی نمرات تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون) مؤلفه‌های هوش اخلاقی گروه‌های آزمایش و گواه

متغیرها	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معناداری (p)	مجذور اتا
عمل کردن مبتنی بر اصول	۱۵/۳۷	۱	۱۵/۳۷	۳/۹۸	۰/۰۵۰	۰/۱۱
راستگویی	۸/۷۳	۱	۸/۷۳	۱/۸۶	۰/۱۸۲	۰/۰۵
پایبندی به عهد	۱۰۰/۹۴	۱	۱۰۰/۹۴	۱۷/۱۲	۰/۰۰۰۱	۰/۳۵
مسئولیت‌پذیری تصمیمات	۸۹/۶۴	۱	۸۹/۶۴	۱۴/۶۷	۰/۰۰۱	۰/۳۱
مسئولیت برای خدمت	۳۸/۷۷	۱	۳۸/۷۷	۷/۰۵	۰/۰۱۲	۰/۱۸
اقرار به اشتباهات	۸۴/۸۴	۱	۸۴/۸۴	۶/۵۴	۰/۰۱۵	۰/۱۷
بخشش اشتباهات خود	۱۴۴/۹۱	۱	۱۴۴/۹۱	۲۴/۵۹	۰/۰۰۰۱	۰/۴۳
بخشش اشتباهات دیگران	۸۸/۳۰	۱	۸۸/۳۰	۹/۲۳	۰/۰۰۵	۰/۲۲
اهمیت دادن خودجوش به دیگران	۵۵/۴۴	۱	۵۵/۴۴	۶/۰۸	۰/۰۱۹	۰/۱۶
استقامت و پافشاری برای حق	۱۶۵/۴۰	۱	۱۶۵/۴۰	۲۲/۶۰	۰/۰۰۰۱	۰/۴۱

همان طوری که در جدول ۴ نشان داده شده است، بین تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون) میانگین افراد گروه آزمایش و گروه گواه از لحاظ هوش اخلاقی در زمینه عمل کردن مبتنی بر اصول، ارزش‌ها و باورها ($F=۳/۹۸$ و $p<۰/۰۵$)، پایبندی به عهد ($F=۱۷/۱۲$ و $p<۰/۰۰۰۱$)، مسئولیت‌پذیری برای تصمیمات شخصی ($F=۱۴/۶۷$ و $p<۰/۰۰۱$)، مسئولیت‌پذیری برای خدمت به دیگران ($F=۷/۰۵$ و $p<۰/۰۱۲$)، اقرار به اشتباهات خود ($F=۶/۵۴$ و $p<۰/۰۱۵$)، بخشش اشتباهات خود ($F=۲۴/۵۹$ و $p<۰/۰۰۰۱$)، بخشش اشتباهات دیگران ($F=۹/۲۳$ و $p<۰/۰۰۵$)، اهمیت دادن خودجوش به دیگران ($F=۶/۰۸$ و $p<۰/۰۱۹$) و استقامت و پافشاری برای حق ($F=۲۲/۶۰$ و $p<۰/۰۰۰۱$)، تفاوت معناداری وجود دارد و سؤال‌های پژوهش در این موارد، تأیید می‌گردد. ولی تفاوت معناداری در زمینه راستگویی بین نمرات تفاضل (پیش‌آزمون - پس‌آزمون) میانگین افراد دو گروه مشاهده نشد ($F=۱/۸۶$ و $p>۰/۱۸۲$) و سؤال مورد پژوهش تأیید نگردید.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش، بیانگر تأثیر معنادار آموزش آموزه‌های دینی (مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق)، بر هوش اخلاقی می‌باشد. با توجه به اینکه برای اولین بار در ایران و خارج از کشور، تأثیر آموزش آموزه‌های دینی مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق بر هوش اخلاقی مورد پژوهش قرار گرفت، و پژوهشی که به طور مستقیم این آموزش را مورد بررسی قرار داده باشد، یافت نشد. ولی نتایج فوق با تحقیقات زیر همسو می‌باشد:

پژوهش خادم/بولفضلی و عطایی (۱۳۹۱)، بیانگر تأثیر آموزه‌های قرآن در افزایش به‌کارگیری مؤلفه‌های اخلاق عمومی و ثابت ماندن مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای بود. پژوهش مژدگان و نجفی (۱۳۹۰)، نشان داد که بین آموزه‌های دینی والدین و هوش اخلاقی کودکان، همبستگی مثبت معناداری وجود دارد. نتایج پژوهش صادقی و همکاران (۱۳۹۳)، نشان داد که بین میزان استفاده از آموزه‌های دینی و ایجاد محبت، برقراری روابط صمیمانه، اخلاق نیک و بیان عواطف و احساسات قلبی، توسط دانش‌آموزان رابطه معناداری وجود دارد. مک‌کالیت و همکاران (۲۰۰۹)، در مطالعه‌ای در دانشگاه میامی آمریکا، به بررسی ارتباط، تبیین و کاربرد سه متغیر دین، خودتنظیم‌گری و خودکنترلی در افراد پرداختند و به این نتیجه رسیدند که رفتارهای اجتماعی افراد تحت تأثیر سه متغیر یادشده قرار می‌گیرد، به طوری که باورهای دینی می‌تواند خودکنترلی

افراد را به صورت مستقیم تحت تأثیر قرار دهد و زمینه لازم برای خودتنظیم‌گری آنها را فراهم آورد. بوربا (۲۰۰۵ و ۲۰۰۱) و نیک و کی‌یل (۲۰۰۵)، اذعان داشتند که آموزش شایستگی‌های اخلاقی موجب بالا رفتن هوش اخلاقی می‌شود.

دعای مکارم‌الاخلاق امام سجاد^ع بسیاری از معارف عالی اخلاقی اجتماعی را در خود دارد. مجموعه تعالیم دینی و آموزه‌های تربیتی و دانش‌های الهی که در متون دعایی مطرح گردیده، در جهت پرداختن به دو اصل مهم «تربیت و تعلیم» و آموختن دانش و بینش، بر اساس باورهای اسلامی است. با اینکه عوامل سوق‌دهنده به سوی کمال و بازدارنده از آلودگی‌ها و پستی‌ها بسیاریند، ولی از نظر قرآن، گویی اگر دعا نباشد، سایر ارزش‌ها فاقد کارایی و خاصیت حقیقی‌اند. آنجا که می‌فرماید: «قُلْ مَا يَعْبُؤُكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ» (فرقان: ۷۷)؛ بگو پروردگرم برای شما ارجی قائل نیست اگر دعای شما نباشد.

سرآمد همه اهداف پیامبران و اولیای الهی، متخلق ساختن جامعه بشری به اخلاق الهی است. امام سجاد^ع خود تجسمی است از ایمان به اسلام و عمل به احکام و مقررات قرآن، و چه کسی شایسته‌تر از آن بزرگوار برای موعظه و آموزش اخلاق است. آموزه‌های معصومان^ع آنچه سیاسی است، عبادی نیز هست و آنچه اقتصادی است، اخلاقی هم هست و آنچه حقوقی است، تربیتی نیز هست. *صحیفه سجادیه* را اگرچه کتاب دعا نامیده‌اند، اما سرشار از معارف سیاسی، اجتماعی، اخلاقی، اقتصادی، نظامی و امنیتی و... می‌باشد. امام خمینی^ع معتقد است: «اینهایی که از کتب ادعیه انتقاد می‌کنند، اینها برای این است که نمی‌دانند، جاهلند، بیچاره‌اند، نمی‌دانند که این کتاب ادعیه چطور انسان می‌سازد» (پایگاه اطلاع رسانی حوزه).

دعای مکارم‌الاخلاق، فراگردی است که به فرد کمک می‌کند تا با ارزش‌های فردی و اجتماعی که فی‌نفسه معتدل و مطلوبند آشنا شده، و با آن دسته از امور و ارزش‌ها و وظایفی که بر خلاف تربیت الهی و اسلامی است، قطع رابطه کند. امام سجاد^ع در دعای مکارم‌الاخلاق به همگان می‌آموزد که شایستگی‌ها و فضیلت‌های اخلاقی انسان چیست؟ سپس، برای تحقق این ویژگی‌ها از خداوند مدد می‌جوید و دعا کند. نگاهی گذرا به این دعا و برشمردن برخی اوصاف، هدف انسان را در زندگی و سیر تکامل و کسب مهارت‌های زندگی، بهتر مشخص می‌سازد. ایشان، در فرازهایی از این دعا با درخواست فضایل اخلاقی و دوری جستن از موانع آن، راه تقویت و گرایش به فضیلت جویی را می‌آموزد.

استرآبادی (۱۳۳۱)، رویکرد ایمانی را عاملی مؤثر بر تربیت اخلاقی دانسته و می‌گوید: «ایمان با تحریک عواطف بر عمل اخلاقی تأثیرگذار است». در فرهنگ اسلامی، باورهای ایمان‌گرایانه، شامل اعتقاد به خدا، آخرت و احساسات متعهدانه‌ای که باورهای ایمان‌گرایانه را تکمیل می‌کند، در ایجاد و تداوم عمل اخلاقی مؤثر است (شعبانی، ۱۳۹۰). نیت نیکو، افراد را به سمت اعمال خوب سوق می‌دهد. امام سجاد^ع در اولین فراز این دعا به این مطلب اشاره نموده و می‌فرماید: «ایمانم را به کامل‌ترین ایمان رسان و یقینم را برترین یقین قرار ده و نیتم را به بهترین نیت‌ها و عملم را به بهترین عمل‌ها منتهی ساز». از دیدگاه‌هایی که پیشوایان اسلام بر آن تأکید دارند و همواره در دعاها و احادیث از آن یاد می‌کنند، نگاه هدفمند به انسان است. در نگاه ایشان، انسان آفریده شده و امکانات مادی و معنوی در اختیارش قرار داده شده است تا به سوی هدفی مشخص حرکت کند. امام سجاد^ع در دعای مکارم‌الاخلاق، هدفمندی خلقت انسان را به روشنی نشان می‌دهد، آنجا که می‌فرماید:

«بار خدایا بر محمد و آل او درود فرست و از کاری که پرداختن به آن مرا از بندگی‌ات باز دارد، بی‌نیاز کن، مرا به آنچه که فردا از روز جزاه، از آن بازپرسی وادار و روزهای مرا در آنچه که برای آن مرا آفریده‌ای صرف نما» (ر.ک: صحیفه سجادیه، ۱۳۷۵). این دیدگاه، یکی از دو پایه و مبنایی است که از نظر ائمه اطهار^{علیهم‌السلام}، اخلاق بر آنها شکل می‌گیرد. نخست ابزاری بودن دنیا و دیدگاه دوم هدفمندی انسان، ایشان بر اساس همین دو واقعیت اخلاق را پایه‌گذاری می‌کنند (خیاط، ۱۳۹۰).

عزت نفس نیز از جمله ویژگی‌هایی است که زمینه‌ساز شایستگی‌های اخلاقی است و موجب سلامت روان‌شناختی انسان می‌شود و با رفتارهای عاقلانه و منطقی ارتباط دارد. انسانی که عزت و مناعت طبع دارد در زمان قدرت و ثروت، طغیان نمی‌کند، خویشان دوستان و نیازمندان را از یاد نمی‌برد، در بهره‌مندی از مادیات افراط نمی‌کند و در یک کلام، بندگی خدا و انسانیت خود را فراموش نکرده و از خودبیگانه نمی‌شود. همچنان که در زمان فقر و نیاز تملق نمی‌گوید و در مقابل داراییان احساس حقارت و کوچکی و ذلت نمی‌کند و آبروی خود را به خاطر مسائل مادی حفظ می‌کند. امام سجاده^{علیه‌السلام} در دعای مکارم‌الاخلاق می‌فرماید: «خدایا بر محمد و آلش درود فرست و از آبرویم را به توانگری حفظ کن و قدر و منزلت مرا به تنگدستی پست مفرما که از روزی‌خورانت روزی بخواهم، و از بدان اشرار آفریده‌هایت عطایی بطلبم تا به سپاسگزاری کسی که عطایم می‌کند گرفتار شوم و به سرزنش کسی که از عطا کردن به من بازمی‌ایستد، دچار گردم و حال آنکه تو متولی عطا و منعمی نه دیگران» (خیاط، ۱۳۹۰).

پژوهش نجاتی حسینی (۱۳۹۰)، نشان داد که در متن گفتمانی دعای اسلامی و شیعی، می‌توان به یک گونه‌شناسی چندوجهی و چند سویه از نسبت‌های خود - دیگری با دلالت‌های اخلاقی و اجتماعی چندلایه رسید. این دلالت‌ها، هم ناظر به اخلاق فردی با محوریت کارگزاری خود و هم ناظر به اخلاق اجتماعی، با محوریت برپایی یک اجتماع اخلاقی از دیگری هستند. قلب اخلاقی، گفتمان دعای شیعی را می‌توان در تولید، تقویت، تعمیم و توسعه حس مسئولیت اخلاقی، نسبت به دیگری ملاحظه کرد. دعای شیعی، از حیث گفتمانی کمتر در خدمت فردگرایی و بیشتر در خدمت دیگرگرایی است. چنانچه در دعای مکارم‌الاخلاق می‌خوانیم:

عبادت‌م را به خودبستگی تباه مکن و خیر و نیکی را به دست من برای تمام مردم جاری ساز و آن را با آلوده شدن به منت نابود مکن و اخلاق شریف و بلندمرتبه به من ببخش و از فخرفروشی نگاهم دارد. یا ... مرا به زیور شایستگان بیارای و زینت پرهیزکاران را به من ببوشان که زینت شایستگان و پرهیزکاران در این امور است: گسترش عدالت، فروخوردن خشم، خاموش کردن آتش فتنه، جمع کردن پراکنده‌شدگان، اصلاح بین مردم، آشکار کردن کارهای خوب مردم، پوشاندن عیوب انسان‌ها، نرم‌خویی، فروتنی، خوش‌رفتاری، آرامش، وقار، خوش‌اخلاقی، پیشی گرفتن به سوی فضیلت، انتخاب نیکی و احسان و ترک سرزنش، خوبی کردن به غیرمستحق، حق‌گویی هر چند سنگین باشد، اندک دانستن گفتار و کردار خوب، هر چند زیاد باشد و زیاد شمردن گفتار و رفتار بدم هر چند اندک باشد (ر.ک: صحیفه سجادیه، ۱۳۷۵).

برای تحقق عینی اخلاق اجتماعی و اجتماع اخلاقی، پیش‌شرایطی لازم است که عبارتند از: پرهیز از غرور، فریب، ظلم، تحقیر، توهین و تلاش برای همیاری، در مجموع در نسبت اخلاقی مسئولیت که ناظر به خود برای دیگری است، همواره دعاکننده در پی تحقق آن نوع اخلاق اجتماعی است که در آن، خود و دیگری به صورتی فراگیر بتوانند از یک زیست

اخلاقی پربر از آموزه‌های دینی برخوردار بشوند. درخواست تعالی اخلاقی، از سوی دعاکننده شیعی که در معارف اخلاق دینی از آن به «تخلیه» از رذائل و «تحلیه» یا آراستگی به صفات پسندیده و «تزکیه» یا پالوده شدن و ناب شدن اخلاقی تعبیر می‌شود، از اهداف دعا‌های شیعی است. از این رو، همه مفاد دعا‌های درخواستی به خوبی مؤید این آمادگی اخلاقی برای انجام بهتر تعهدات و مسئولیت‌های اخلاقی اجتماعی در قبال خود و دیگری است. آموزه‌هایی که در دعای مکارم‌الاخلاق وجود دارد، می‌تواند افراد را در زندگی روزمره به سمت و سوی دیگرگرایی فوق‌العاده جذاب و کارساز راهنمایی کند. دیگرگرایی هم که می‌تواند به بهزیستی اخلاقی و اجتماعی و فرهنگی جامعه کمک کند.

این پژوهش، نشان می‌دهد که دعای مکارم‌الاخلاق از نظر مفهومی، ظرفیت و اثربخشی کافی را به‌عنوان بسته آموزشی هوش اخلاقی دارد؛ چرا که نتایج حاکی از افزایش معنادار، ۹ مؤلفه از ۱۰ مؤلفه هوش اخلاقی گروه آزمایش در پس‌آزمون بود.

نتایج تحلیل واریانس یک متغیری، سؤال ۱-۲ را در خصوص تأثیر آموزش‌ها بر مؤلفه راستگویی تأیید نکرد. در تبیین یافته‌های مربوط به این سؤال، ممکن است استنباط شود که متأسفانه در جامعه ما دروغ‌گویی بیش از اندازه توسط آموزش‌دهندگان، رسانه‌ها، و خانواده‌ها آموزش داده می‌شود، به‌نحوی که در بسیاری از فیلم‌های تولید داخل هم حتی شخصیت‌های مثبت فیلم در صورت نیاز دروغ می‌گویند. این امر موجب تثبیت و نهادینه شدن بیش از اندازه این صفت در آحاد جامعه و تبدیل آن به یک هنجار ثابت شده است. تغییر معنادار آن نیاز به زمان بیشتر دارد و برای تغییر این ویژگی، برنامه‌های آموزشی طولانی‌مدت‌تری لازم است. شاید اگر آموزش دعای مکارم‌الاخلاق، برای جلسات طولانی‌تری ادامه می‌یافت، مؤلفه راستگویی نیز تغییر معنادار نشان می‌داد.

انجام نشدن آزمون پیگیری در این پژوهش، به‌عنوان یک محدودیت می‌تواند قلمداد شود و فقدان آن، چگونگی استمرار تأثیر آموزش آموزه‌های دینی، مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق را بر هوش اخلاقی دانشجویان دچار ابهام می‌کند. همچنین، همه نکات این دعای بلند و عمیق در طول ۱۰ جلسه، قابل آموزش نبوده و زمان طولانی‌تری را طلب می‌کند. از آنجاکه این پژوهش، اولین تحقیق در زمینه بررسی آموزش آموزه‌های دینی (مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق) بر هوش اخلاقی در ایران است، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های مشابهی در محیط‌های دیگر، سایر محله‌های سنی، سایر مقاطع تحصیلی، سطوح مختلف مدیریتی و سازمان‌ها اجرا شود، تا اطمینان بیشتر نسبت به نتایج حاصل از تحقیق به دست آید.

با توجه به اینکه پرسش‌نامه شایستگی اخلاقی لَنیک و کی‌یل (۲۰۰۵)، متناسب با فرهنگ جوامع غربی تدوین شده، پیشنهاد می‌گردد از متن آموزه‌های دینی موجود در قرآن، ادعیه معصومین علیهم‌السلام نکات اخلاقی استخراج و پرسش‌نامه‌ای که شایستگی‌های اخلاقی را از منظر دین اسلام اندازه‌گیری می‌کند، تدوین گردد.

نتایج این پژوهش، نشان داد که آموزش آموزه‌های دینی مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق، موجب افزایش سطح هوش اخلاقی دانشجویان می‌شود. این یافته، شایسته توجه مراکز آموزشی و فرهنگی است. توصیه می‌شود آموزش و پرورش، مراکز آموزش عالی و رسانه‌ها، برنامه‌هایی را برای شناخت هر چه بیشتر آموزه‌های دینی مبتنی بر دعای مکارم‌الاخلاق در نظر گیرند و این آموزه‌ها در قالب درس و یا واحدهای درسی به دانش‌آموزان و دانشجویان ارائه گردد.

منابع

- صحیفه سجاده، ۱۳۷۵، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، سروش.
- آراسته، حمیدرضا و همکاران، ۱۳۸۹، «بررسی وضعیت هوش اخلاقی دانشجویان»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۱۰ و ۱۱، ص ۲۰۱-۲۱۵.
- استرآبادی، ملامحمدامین، ۱۳۲۱، *الفوائدالمدنیه*، تهران، میرزا محسن کتابفروش.
- براهنی، محمدنقی و همکاران، ۱۳۶۸، *واژه‌نامه روان‌شناسی*، تهران، فرهنگ معاصر.
- بهرامی، محمدامین، ۱۳۹۱، «بررسی سطح هوش اخلاقی اعضای هیئت علمی و کارکنان دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد»، *مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی*، ش ۵، ص ۷۵-۹۶.
- پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، گنجینه معارف/ دعا و مناجات از نگاه امام خمینی ره مستخرج از: <https://hawzah.net>.
- پورمهدی، عزیز و فاطمه مهدوی، ۱۳۹۳، «*نقش جایگاه آموزه‌های دینی بر عملکرد رفتاری دانشجویان*»، محل ارائه: کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی. مستخرج از: <https://www.cilivica.com/Paper-Iccr Tol- IccRTol - 6985html>.
- خادم ابوالفضل، محبوبه و غلامرضا عطایی، ۱۳۹۱، «تأثیر آموزه‌های دینی در به‌کارگیری اخلاق عمومی و حرفه‌ای دانشجویان علوم پزشکی بابل»، *آموزش پزشکی*، دوره اول، ش ۱، ص ۵۱-۵۵.
- خیاط، علی، ۱۳۹۰، «پیش‌فصل بالنده سیره معصومین علیهم‌السلام»، *آموزش‌های قرآنی دانشگاه علوم اسلامی رضوی*، ش ۱۳، ص ۱۳۷-۱۶۴.
- دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۲، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.
- رحمانی‌زاد، زکیه و مینو طباطبایی، ۱۳۹۳، «بررسی هوش اخلاقی و سبک زندگی دینی، قم، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی. سیادت، سیدعلی و همکاران، ۱۳۸۸، «رابطه بین هوش اخلاقی و رهبری تیمی در مدیران آموزشی و غیرآموزشی از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان»، *مدیریت سلامت*، ش ۱۲، ص ۶۱-۶۹.
- شعبانی، زهرا، ۱۳۹۰، *فواتحلیل عوامل مؤثر بر تحول اخلاقی مبتنی بر تحقیقات انجام شده در مهر و موم‌های ۱۳۸۸-۱۳۶۵*، (طرح پژوهشی)، پژوهشکده تعلیم و تربیت، پژوهشگاه آموزش و پرورش.
- صادقی، عباس و همکاران، ۱۳۹۳، «بررسی تأثیر آموزه‌های دینی در ایجاد محبت در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه اصفهان»، محل ارائه: کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی. مستخرج از: <https://www.cilivica.com/Paper-IccR Tol- IccRTol - 0929html>.
- صدری افشاری، غلامحسین، ۱۳۸۴، *فرهنگ گزیده فارسی*، تهران، فرهنگ معاصر.
- فاضلی مهرآبادی، مریم، ۱۳۹۰، *تطبیق مفاهیم و موضوعات دعای مکارم‌الاخلاق با قرآن کریم*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پیام‌نور مرکز، تهران.
- فروود، داریوش، ۱۳۸۶، «مروری بر تاریخچه اخلاق همراه با گردآوری زمینه‌های گوناگون اخلاق»، *اخلاق در علوم و فناوری*، ش ۱ و ۲، ص ۱-۶.
- فلسفی، محمدنقی، ۱۳۷۰، *شرح و تفسیر دعای مکارم‌الاخلاق*، چ سیزدهم، قم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۵، *الکافی*، مصحح: علی‌اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- کریمخانی، حسن، ۱۳۹۱، «جایگاه آموزه‌های دینی در عملکرد رفتاری دانشجویان دوره کارشناسی دانشگاه‌های آزاد اسلامی شهر تهران»، *پژوهش اجتماعی*، سال چهارم، ش ۱۴، ص ۱۵۵-۱۷۳.
- مختاری‌پور، مرضیه و سیدعلی سیادت، ۱۳۸۸، الف، «مدیریت با هوش اخلاقی»، *ماهنامه تدبیر*، سال ششم، ش ۲۵، ص ۲۹-۳۳.
- مختاری‌پور، مرضیه و سیدعلی سیادت، ۱۳۸۸، ب، «بررسی مقایسه‌ای ابعاد و هوش اخلاقی از دیدگاه دانشمندان با قرآن کریم و

- آئمه معصومین (ع)، «مطالعات اسلام و روان‌شناسی، سال دوم، ش ۳، ص ۹۷-۱۱۸.
- مزدگان، سپیده و مینا نجفی، ۱۳۹۰، «رابطه آموزه‌های دینی توسط والدین با پرورش هوش اخلاقی کودکان ۶ تا ۱۲ ساله شهسهر تهران»، مستخرج از: https://www.civilica.com/Paper-INCE01-INCE01_032.html؛
- ملاسلمانی، فرشته و همکاران، ۱۳۸۹، «بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه»، *روان‌شناسی تربیتی*، دوره ششم، ش ۱۷، ص ۱۱۹-۱۴۵.
- موسوی خمینی، سیدروح‌الله، ۱۳۶۱، *صحیفه نور*، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- نجاتی حسینی، سیدمحمود، ۱۳۹۰، «نسبت فرد دیگری در گفتمان داهای شیعی پیوند الهیات اجتماعی و فلسفه اجتماعی دعا»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۱۴ و ۱۵، ص ۷-۳۸.

- Borba, M, 2001, Building oral intelligence: the seven essential virtues that teach kids todo the right thing san Francisco: Jossey- Bass.
- Borba, M, 2005, *The step-by-step plan to building moral intelligence*, educator, ward a national self- esteem: Jossey- Bass.
- Brown, D. E, 1991, *Human universals*, Philadelphia: Temple University Press.
- English, F. W, 2006, *Encyclopedia of educational Leadership and administration*, London, sage Publications, Ins.
- Ford, R. C, & Richardson, W. D, 1994, Ethical decision making: a review of the empirical literature, *Journal of business ethics*, v. 13, n. 3, p. 205-210.
- Jonathan ,H. W, 2006, Religion and Social Preferences: An Experimental Study. Department of Economics, European University via Drina, Frank Part (oder), *Germany*, v. 90,n. 1, p. 60-67.
- Lennick, D, & Kiel, F, 2005, *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance And Leadership Success*, Wharton school Publishing , available at: <http://www.leadershipnow.com>.
- Lennick, D, et al , 2011, *Moral intelligence, enhancing business Performance and Leadership success inTurbulent times*, New jersey, Pearson education.
- Mccullough, M. E, et al, 2009, Religion Self – Regulation, *Self – Control: Association*, v. 135, n. 1, p. 69-93.
- Narvaez, D, 2010, *The Emotional Foundations of High Moral Intelligence*, New Directions for Child and Adolescent Development, Doi: 10.1002/cd.276-77-94.
- Ngammauk, P, 2011, *A Study of A Fundamental Moral Characteristics among Thai Undergraduate Students*, Hawaii International Conference of Education 9 Th Annual Conference, January 4-7.
- Wimalasiri, J. S, 2001, Moralre A Soningcapacith of Management Student and Practitioners: An Empirical Study in Australia, *Journal of Managerial Psychology*, 66(8), p. 614-634.